

Vychovanec, Ivan Romanovyč

Транспозиція українських відмінкових форм

Opera Slavica. 1998, vol. 8, iss. 4, pp. 21-26

ISSN 1211-7676

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/116409>

Access Date: 16. 02. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

ТРАНСПОЗИЦІЯ УКРАЇНСЬКИХ ВІДМІНКОВИХ ФОРМ

Іван Вихованець (Київ)

У граматичній структурі сучасної української мови кожна відмінкова форма охоплює ряд семантико-синтаксичних функцій, що є не варіаціями загального значення окремого відмінка, а зумовленими синтаксичною системою функціональними одиницями, ієрархія яких визначається відношенням первинне / вторинне значення. Первинне значення відмінкової форми вказує на її спеціалізацію у відмінковій підсистемі, інші ж значення перебувають на різній віддалі від первинного. Спеціалізована функція входить до складу первинних функцій відмінків, а інші функції відбивають вторинне функціонування форми. За сукупністю семантико-синтаксичних функцій відмінкова форма являє собою складну побудову, полюси якої утворюють первинна відмінкова і вторинна позавідмінкова (транспонована у сферу іншої частини мови) функція. Первинне значення є найважливішим показником природи відмінкової форми і характеру її входження до відмінкової підсистеми, тоді як вторинні значення стосуються її як власне-відмінкового, так і позавідмінкового використання. Іноді підкреслюють, що в рамках одного відмінка первинні і вторинні функції об'єднуються дериваційними зв'язками, почасти змертвілими, а почасти й такими, що виявляються в сучасній мові [Качнельсон, 43]. Проте витворення сукупності функцій відмінкової форми звичайно зумовлюється не стільки внутрішньограмемними трансформаціями (тобто змінами в замкнутій сфері одного відмінка), скільки стосунками всіх граем відмінкової підсистеми та механізмами транспозиції частин мови. Розглянемо безприйменникові відмінкові форми сучасної української мови з боку їх транспозиційних (дериваційних) взаємовідношень.

Якщо безприйменникові відмінкові форми розглядати з транспозиційного боку, то слід розрізнити два типи транспозиції – внутрішню і зовнішню. Внутрішня транспозиція позначає перехід відмінкової форми з однієї відмінкової позиції до іншої в межах іменникового (власне-відмінкового) функціонування (тобто в межах іменникового категорійного

значення предметності), а транспозиція зовнішня вказує на функціональні переходи відмінкової форми поза межами власне-відмінкового функціонування (тобто у сфері інших частин мови). Крім того, бувають неоднакові ступені транспозиції – морфологізована і неморфологізована транспозиції.

У межах власне-відмінкового функціонування поширеним є перехід знахідного відмінка об'єкта в позицію називного у функції суб'єкта. Переміщення знахідного спричинене зміною типу предиката – перетворенням предиката дії на предикат стану, внаслідок чого формується пасивна конструкція від активної: *Мати посадила деревце.* → *Деревце посажене матір'ю.* Похідний від знахідного об'єктного називний відмінок у пасивних конструкціях характеризується складнішою порівняно з непохідним називним значеннєвою організацією. Він об'єднує значення суб'єктної позиції і значення вихідної форми знахідного, тобто виражає комплексне значення об'єктного суб'єкта. У пасивних конструкціях маємо й іншу характерну відмінкову транспозицію: вихідний називний відмінок активних конструкцій переміщується в позицію орудного. Взаємне переміщення називного і знахідного відмінків за перетворення активної конструкції на пасивну набуває морфологізованого оформлення.

Крім знахідного, у суб'єктну позицію називного прямують давальний, орудний, родовий і кличний відмінки, відбиваючи визначальне для відмінкової структури української мови суб'єктне транспозиційне спрямування відмінків. Однак не всі відмінки закріплюються в позиції називного морфологічно. Можлива, наприклад, морфологізована внутрішня суб'єктна транспозиція орудного інструментального (*Хтось грюкає молотком* – *Молоток грюкає*), за якої редується вихідний називний суб'єкта і похідний від орудного відмінка знаряддя називний набуває функції інструментального суб'єкта. Суб'єктна транспозиція давального і родового відмінків не завершується морфологізацією: *Дідусеві сумно; Мені потрібно прийти вчасно; Дітей збіглося!* До суб'єктних давального і родового тяжіє найпериферійніший відмінок у функції суб'єкта. – знахідний, поєднуючись з обмеженою групою дієслів стану: *Мене лихomanить; Дівчину морозить.*

Своєрідну ланку напівморфологізованої внутрішньої транспозиції становить переміщення називного відмінка суб'єкта в об'єктну позицію знахідного відмінка (трансформація називного у знахідний і приєднання похідного знахідного до знахідного відмінка об'єкта базового речення), унаслідок чого утворюється відмінковий компонент з ускладненою

(об'єктно-суб'єктною) семантикою, напр.: *Ми побачили Степана сумного (сумним); Дівчина попрохала його передати листа.* Такого ж характеру бувають переміщення називного відмінка суб'єктного в позицію давального з адресатною функцією (перетворення називного суб'єктного на давальний и злиття похідного давального з давальним адресатним в базовому реченні) й утворення давального відмінка з ускладненою семантикою (у функції адресата і потенційного суб'єкта дії): *Друзі порадили йому написати книгу.*

Зазначені основні різновиди транспозиції вказують на внутрішні стосунки відмінкових форм, яким притаманні типові відмінкові функціональні ознаки. На відміну від них зовнішні транспозиційні процеси спрямовані від іменникових відмінкових форм до інших частин мови. Подібні відмінності стосуються їх зовнішньої транспозиції. Типовим відмінком такої транспозиції є родовий відмінок. Транспозиційну природу родового висвітлено у студіях Є. Куриловича і Е. Бенвеніста на матеріалі індоєвропейських мов. Фундаментальним внеском цих учених у теорію відмінків є встановлення того факту, що присубстантивні суб'єктний і об'єктний генітиви ґрунтуються на номінативі й акузативі [Курилович, 194–195; Бенвеніст, 156–164]. Похідність родового відмінка від називного виступає досить прозоро, напр.: *Професор розмовляє з аспірантами* → *розмова професора з аспірантами; Онук усміхнувся* → *усміх онука.* Набагато складніші ваємозв'язки вихідного знахідного відмінка і похідного родового. Дослідження української відмінкової системи дозволяє уточнити висновки Є. Куриловича і Е. Бенвеніста про похідний характер генітива. Похідний родовий ґрунтується безпосередньо не на двох відмінках – називному і знахідному, а тільки на називному. Варто говорити лише про опосередковані через називний відмінок зв'язки родового із знахідним. Шлях трансформацій знахідного відмінка виглядає так: знахідний → називний → родовий, а відображення відмінкових перетворень у синтаксичних конструкціях має послідовність: активна реченнева конструкція (з називним суб'єкта і знахідним прямого об'єкта) → пасивна конструкція (з похідним називним з ускладненим значенням об'єктного суб'єкта і факультативним похідним орудним суб'єкта) → відреченнєве іменникове словосполучення (з родовим об'єктно-суб'єктно-атрибутивним і факультативним орудним суб'єктно-атрибутивним), пор.: *Письменник написав роман* → *Роман написаний письменником* → *написання роману письменником* [Вихованець 1987, 146–149; Вихованець 1988, 61–62].

Родовий, який ґрунтується безпосередньо на називному відмінкові й опосередковано може співвідноситися із знахідним, є найтиповішим засобом відмінкової зовнішньої ад'єктивної транспозиції [Теньєр, 454–456, 458–461]. Випадки неморфологізованої ад'єктивної транспозиції репрезентують давальний і орудний відмінки, які за перетворення речення в субстантивне словосполучення не зазнають морфологічних змін: *Він допоміг приятелеві* → *допомога приятелеві*; *Дівчинка малювала олівцем* → *малювання олівцем*; *Їхали саньми* → *Їзда саньми*.

Зовнішня адвербіальна транспозиція безприменникових відмінкових форм у сучасній українській літературній мові представлена в основному неморфологізованими виявами. Невласне-відмінкові прислівникові функції виконують три безприменникові відмінки – орудний, знахідний і родовий. З-поміж цих відмінків найбільшою мірою підлягає адвербіалізації орудний. У плані адвербіалізації йому належить перше місце як за розгалуженістю прислівникових семантичних функцій, так і за можливостями прислівникової морфологізації його форм. Спрямованість орудного в категорію прислівника зосереджено здебільшого в різновидах темпоральних відношень і функції способу дії в широкій розумінні. Орудний відмінок виражає значення часу (у різновидах неозначеної одночасності, дистрибутивної неозначеної одночасності і дистрибутивної означеної одночасності), сукупності, порівняння, обставинно-означальну семантику тощо: *Раннім присмерком ми добралися до села*; *Вечорами він сидів над розрахунками*; *Цілими годинами хлопець вдивлявся в далечінь*; *Бізони бродили табунами*; *Стрілою шугнула ластівка*; *Згадали добрим словом і дідуся*. Як абсолютно морфологізовані і закріплені у граматичній системі української мови функціонують утворені на базі орудного прислівники *миттю*, *нишком*, *вистрибом*, *галоном*, *жужжом*, *підтюпцем*, *тихцем* і под. Адвербіальна морфологізація орудного виявляється в заkostenіліості його форми та ізоляції її від відмінкової парадигми. Поряд з орудним адвербіальній неморфологізованій транспозиції підлягають знахідний і родовий відмінки. Знахідний у невластивих обставинних функціях посідає незначне місце. Він переважно виступає у прислівниковій часовій сфері. Являючи собою один із засобів вираження часового значення, він закріпився в різновидах означеної одночасності, тоді як різновиди дистрибутивної неозначеної одночасності і неозначеної одночасності становлять його периферію, пор.: *Цілу ніч гриміло і блискало*; *Три місяці я чекав на відповідь*; *Тривалий час батьки сиділи мовчки*; *Кожний день приходив листоноша*; *Цю ніч він дуже хвилювався*. На

родовий в обставинних функціях припадає тільки часове значення. Він передає значення неозначеної одночасності і дистрибутивної неозначеної одночасності, поширюючись на окремі групи темпоральних слів в однині, напр.: *Цієї весни хлопці зустрілися; Минулого тижня приїхав до батьків; Кожного вечора заходить дідусь.*

Зовнішня предикативна транспозиція безприменникових відмінкових форм здійснюється не морфологічним способом, а синтаксично – за допомогою аналітичних синтаксичних морфем (допоміжних дієслів). У дієслівній позиції найчастіше використовуються форми називного й орудного відмінків: *Дідусь був коваль; Брат буде вчителем.* Периферію цієї підсистеми формує знахідний предикативний з допоміжними дієсловами *становити* і *являти собою*: *Цей роман становить нову сторінку у творчості письменника; Структура слов'янського речення являє собою складну систему відношень.* Дієслівні зв'язки *бути, становити, являти собою* і под. переводять форми називного, орудного та інших відмінків у дієслівну позицію, нейтралізуючи дієслівними категоріями способу, часу й особи відмінок як основну категорію іменника.

Із погляду транспозиції варто кваліфікувати і перехід окремих відмінкових форм у позицію речення. На противагу зовнішній частині частини мови, за якої відмінкова форма набуває ознак іншої (неіменникової) частини мови, перехід відмінкової форми в позицію речення назвемо реченнєвою транспозицією. Реченнєвотвірні можливості притаманні двом відмінковим формам – формам називного і кличного. Реченнєвотвірна функція називного виявляється в оформленні ним окремого-типу односкладних речень – номінативного. Такі оформлювані називним відмінком односкладні речення нерозчленовано виражають суб'єктно-предикатне значення: *Садок; Вечір.* Кличний відмінок вирізняється з-поміж відмінків сильно вираженою реченнєвотвірною функцією. Він являє собою конденсат вихідного речення і різновид односкладних речень: *Дівчино!; Україно!* Реченнєвотвірний кличний відмінок із посиленою емотивною семантикою межує зі специфічними словами-реченнями – вигуками. У специфічних контекстуальних умовах емотивна семантика нейтралізує іменникові ознаки кличного відмінка, зокрема його адресатно-суб'єктне значення, переводячи відмінкову форму до розряду вигуків, напр.: *Матінко моя!, Батечку мій!, О нене!, О доленько моя!* та ін.

Отже, функціональна рухливість українських безприменникових відмінкових форм виразно простежується у їх внутрішніх (власне-від-

мінкових, тобто у сфері іменникового категорійного значення предметності) і зовнішніх (неіменникових) частининомовних транспозиціях. У сукупності відмінкових форм виділяється форма називного відмінка як центрального, орієнтована передусім на морфологізоване вираження переходів інших відмінків у суб'єктну позицію речення, і форма родового відмінка як маркер ад'єктивної транспозиції.

Література:

- БЕНВЕНИСТ, Э.: Общая лингвистика. М.: Прогресс, 1974, 447 с.
- ВИХОВАНЕЦЬ, І. Р.: Система відмінків української мови. К.: Наукова думка, 1987, 231 с.
- ВИХОВАНЕЦЬ, І. Р.: Частини мови в семантико-граматичному аспекті. К.: Наукова думка, 1988, 256 с.
- КАЦНЕЛЬСОН, С. Д.: Типология языка и речевое мышление. Л.: Наука, 1972, 216 с.
- КУРИЛОВИЧ, Е.: Очерки по лингвистике. М.: Изд-во иностр. лит., 1962, 456 с.
- ТЕНЬЕР, Л.: Основы структурного синтаксиса. М.: Прогресс, 1988, 654 с.